

**ФОРМУВАННЯ ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ НАУКОВЦІВ
ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ – ФУНДАТОРІВ
МЕДИЧНОЇ ТА ФАРМАЦЕВТИЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ**

У статті досліджуються особливості формування творчого потенціалу науковців Харківського університету – фундаторів вітчизняної медичної та фармацевтичної освіти (друга половина XIX – початок XX ст.). З проблемою педагогічної творчості пов'язується проблема духовності викладача.

Ключові слова: творчий потенціал особистості, духовність, педагогічна діяльність, університет, медична та фармацевтична освіта.

В статье исследуются особенности творческого потенциала ученых Харьковского университета – основателей отечественного медицинского и фармацевтического образования (вторая половина XIX – начало XX в.). Наряду с проблемой педагогического творчества рассматривается проблема духовности преподавателя.

Ключевые слова: творческий потенциал личности, духовность, педагогическая деятельность, университет, медицинское и фармацевтическое образование.

The article considers the problem of formation of the creative potential of Kharkiv University's scientists – the founders of medical and pharmaceutical education in Ukraine in the 19th and at the beginning of the 20th century. The essence of the creative potential was determined and the ways of formation of the creative potential of Kharkiv University's scientists were described.

It was noted that the definition of the concept «individual creativity» has been widely used only during the second half of the 20th century, but the features of creative and spiritual personalities were embodied by the founders of national medical and pharmaceutical education in the second half of the 19th century.

Studying and analysing the activities of the Physics and Mathematics, and the Medical Faculties of Kharkiv University during the second half of the 19th – beginning of the 20th centuries suggests that the advancement of science, medical and pharmaceutical education was directly linked with the work of such talented scholars as M. Valiashko, A. Zommer, I. Zarubin, L. Hirshman, V. Danylevsky, D. Rodzaievskiy, S. Popov, I. Shchelkov, P. Kovalevskiy, I. Troitskiy.

It was noted that the creative potential of Kharkiv Imperial University's scientists was formed during the whole period of their lives and was developed through enriching their creative experience.

The article highlights the ways and conditions of formation of the creative potential of Kharkiv University's scientists in medical and pharmaceutical spheres: promotion of their own creative abilities, creation of the high school's atmosphere that facilitated the personal abilities; active research and pedagogical activities.

The schools of different science fields based on new ideas, methods and techniques of research were formed under the guidance of leading scientists and educators of the Medical Faculty of Kharkiv University.

The main components of scientific and educational activities of the founders of medical and pharmaceutical education at Kharkiv University are generalized. Among them the following components have been listed: training courses, participation in the preparation of textbooks, holding lectures, laboratory works, seminars and other activities with students, guiding students in scientific researches, finding and developing new pedagogical forms and methods, fundraising, organization and execution of researches, preparation of popular science and other materials for public outreach, implementation of educational functions in the group and individual work with students; continuous personal and professional development.

The article outlines that different research schools were based under the guidance of leading scientists and pedagogues of the Medical Faculty in Kharkiv University.

It was noted that the creative activity of Kharkiv University's talented scientists was in unity with their spiritual qualities that determined the ability of these outstanding personalities to be involved into a complex system of social relations.

***Key words:** individual creative potential, spirituality, educational activities, university, medical and pharmaceutical education.*

Постанова проблеми. Розвиток творчого мислення серед студентської молоді потребує викладача, здатного сприймати все нове й творчо ставитися до виконання своєї роботи. Стратегічне завдання формування та розвитку творчої, духовної особистості в освітньому просторі вищих навчальних закладів України передбачає звернення до педагогічної спадщини вітчизняних освітян, орієнтує на вивчення й аналіз науково-педагогічної діяльності науковців вітчизняних класичних університетів, зокрема й фундаторів медичної та фармацевтичної освіти в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасних психолого-педагогічних дослідженнях приділяється належна увага особливостям формування та розвитку творчої, духовної особистості, аналізу педагогічної творчості. Нашу увагу привернули публікації С. Степанова [13], Е. Яковлевої [17], О. Сухомлинської [14]. Специфіка педагогічної діяльності викладачів медичного факультету Імператорського Харківського університету була розкрита у виданні Д. Багалія та І. Скворцова [5]. Низка сучасних видань наукового та довідкового характеру містить інформацію про розвиток медицини, фармації та про видатних учених медико-фармацевтичної галузі, які створювали та розвивали освітні й наукові традиції у вищих навчальних закладах м. Харкова [1; 3; 9; 10].

Невирішені складові загальної проблеми. Незважаючи на те, що декілька генерацій вітчизняних і зарубіжних учених приділяли увагу питанням становлення та розвитку медичної і фармацевтичної освіти, малодослідженою залишається проблема формування та розвитку творчого потенціалу науковців-медиків (фармацевтів) в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Мета статті – визначити особливості формування творчого потенціалу науковців Харківського університету – фундаторів вітчизняної медичної та фармацевтичної освіти в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. На думку С. Степанова, творчий потенціал – це якість особистості, яка реалізується у зусиллі, спрямованому на досягнення раніше недосяжного, на реалізацію того, що до цього моменту не було реалізованим, на піривання за межі самого себе [13, с. 153]. Є. Яковлева розглядає творчий потенціал особистості як процес виявлення людиною власної індивідуальності й зазначає, що: «...людська індивідуальність – неповторна та унікальна, тому реалізація індивідуальності і є творчим актом» [17, с. 20]. На нашу думку, творчий потенціал викладача – це сукупність якостей особистості, що визначають можливості та межі її участі у педагогічній діяльності.

Вивчення та аналіз психолого-педагогічної літератури дозволяє стверджувати, що термін «творчий потенціал особистості» набув широкого застосування лише у період сучасності. Однак у досліджуваний період

Імператорський Харківський університет був визначним центром наукової думки України, осередком підготовки високопрофесійних фахівців у галузі природознавства, медицини та фармації, що актуалізувало розвиток творчого потенціалу у представників професорсько-викладацького складу навчального закладу. Освітняни прагнули до вдосконалення організації навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах, активної творчої діяльності з метою розвитку та поширення наукових знань.

Важливими складовими педагогічної діяльності викладачів медичного факультету Імператорського Харківського університету була підготовка навчальних курсів, вибір засобів наочності та участь у підготовці навчальної літератури, а також організаційне забезпечення позааудиторної практики студентів. Прилади і препарати університетських лабораторій (придбання яких сприяли викладачі медичного факультету) використовувалися для демонстрації дослідів на лекціях.

Сучасні дослідники свідчать, що професор Дометій Костянтинович Родзаєвський (1893-1894 рр.) за роки роботи на кафедрі фармакології університету склав нову програму з фармакології і посібник до практичних занять для вивчення лікарських препаратів, значно збільшив науково-технічні можливості лабораторії [3].

Ординарний професор по кафедрі фізіології та загальної патології Іван Петрович Щелков (1833-1909 рр.) видав перший в Україні «Учебник физиологии» (у 3 – х вип., 1871-1874 рр.), «Лекции по физиологии» (1879 р.) та «Записки по физиологии» (1879, 1880 рр.) [1, с. 184]. За його ініціативою на медичному факультеті Імператорського Харківського університету було створено фізіологічний кабінет з лабораторією. Серед студентів, які займалися науковими дослідженнями в цій лабораторії, були І. Мечников та В. Данилевський. І. Мечников згадував про новаторський характер педагогічної діяльності свого вчителя: «Говорячи про російських фізіологів, не можу не сказати декілька слів про мого вчителя професора І. Щелкова у м. Харкові... Викладання його мало досить науковий характер і супроводжувалося майстерно поставленими

експериментами. Щелков влаштував маленьку лабораторію, яка була оснащена необхідними засобами, й дав притулок спочатку двом учням, серед яких – і автор цих рядків. Там я зробив свою першу учнівську працю з фізіології інфузорій» (переклад автора) [10]. Вражаючою була інтелектуальна активність Івана Петровича: йому належать праці з проблем університетської освіти, з археології та історії Харківської губернії [1, с. 184].

Викладачі медичного факультету Харківського університету, висвітлюючи характерні риси педагогічної діяльності своїх колег, звертали увагу на вияв особистісних якостей викладачів під час аудиторних занять зі студентами. Професор І. Оболенський залишив свідчення про викладацьку діяльність професора І. Зарубіна (1835-1904 рр.) і писав, що лекції Івана Кіндратовича відрізнялися ясністю й точністю викладу, емоційністю, наочністю й образністю картин пербігу процесів захворювань [9].

Професор С. Попов (1850-1920 рр.) у 1895 р. уперше склав систематичний план з фармакології, а свій досвід з питань викладання узагальнив у методичному посібнику «К вопросу о преподавании фармакологии в наших университетах» (1895 р.). Вивчаючи історію кафедри фармакології Імператорського Харківського університету, С. Попов опублікував у 1906 р. матеріали її 100-річної історії (1806-1904 рр.), продемонструвавши інтелектуальну активність у сфері досліджень історії медико-фармацевтичної освіти [11].

Відомо, що колеги С. Попова серед характерних рис його особистості виділяли рідкісні душевні якості та адміністративні здібності, педагогічний такт, багатогранність ученого-експериментатора, педагога, практикуючого лікаря-терапевта й митця [11]. Подібні відгуки дозволяють аналізувати життєтворчість С. Попова в контексті проблеми духовного розвитку особистості. О. Сухомлинська пише: «Духовність – це складний психічний феномен самоусвідомлення особистості, внутрішнє сприймання, привласнення нею сфери культури, олюднення, вrostання в неї і розуміння як власного надбання» [14, с. 13]. Виходячи з наведеного значення терміна «духовність» ми можемо свідчити, що у процесі творчої діяльності розвивалися й духовні сили науковця.

Вивчення маловідомих історико-педагогічних джерел та літератури з історії медицини та фармації дозволяє стверджувати, що викладачі й співробітники медичного факультету Імператорського Харківського університету другої половини ХІХ – початку ХХ ст. брали участь у пошуку та впровадженні нових педагогічних форм і методів навчання студентів.

Представники професорсько-викладацького складу медичного факультету університету підтримали ідеї видатних освітян Російської імперії (М. Пирогова, І. Леваківського, М. Головкінського, В. Антоновича, В. Петра, А. Краснова) щодо активізації екскурсійної діяльності в російських та українських вищих навчальних закладах, вбачаючи в ній можливість значно покращити викладання навчальних дисциплін. Метою організації екскурсій у вищих навчальних закладах Російської імперії було формування серед молоді універсального погляду на світ, розширення уяви про навколишній культурний простір, розвиток дослідницьких здібностей, а також пошук експонатів і матеріалів для подальшого наукового дослідження.

Матеріали періодичної преси досліджуваного періоду містять інформацію про екскурсію студентів Харківського університету (для 80 осіб), що відбулася у 1909 р. під керівництвом ординатора клініки зору А. Поспеловського до Москви та Петербургу з метою огляду клінік [16]. У червні та серпні 1912 р. викладач кафедри нормальної анатомії університету А. Зоммер здійснив у супроводі двох студентів антропологічну екскурсію на Кавказ. Екскурсанти привезли до університету понад 100 черепів для проведення антропологічних досліджень [8, с. 20].

Про орієнтацію науковців-медиків (фармацевтів) досліджуваного періоду на творчу активність у процесі організації навчально-виховного процесу свідчить і той факт, що на медичному факультеті університету існував зв'язок теоретичного навчання і практики, який забезпечувався проведенням лекцій, практичних занять з навчанням у клініках, де студенти мали можливість застосовувати теоретичні знання та вміння на практиці [1]. У ґрунтовному дослідженні Д. Багалія та І. Скворцова повідомляється про заохочення студентів

університету, зокрема й медичного факультету, до наукової діяльності. Студентам пропонували наукові теми, а при успішному виконанні наукової роботи нагороджували медалями [5].

Фундатори медичної та фармацевтичної освіти в Імператорському Харківському університеті цікавилися проблемами виховання молоді, висували ідеї щодо реформування системи освіти, організації гімназичної освіти. На початку ХХ ст. у роботі Комісії з реформування вищих навчальних закладів брали участь депутати від університету представники медичного факультету – заслужений професор Л. Гіршман (1839-1921 рр.) та ординарний професор В. Данилевський (1852-1939 рр.) [7, с. 4].

Нами були знайдені архівні документи, які свідчать, що В. Данилевський працював у Харківській першій чоловічій гімназії й написав у 1901 р. критичні замітки про стан шкільної справи в Російській імперії [2].

Професор кафедри психіатрії медичного факультету Імператорського Харківського університету П. Ковалевський (1850-1931 рр.) приділяв серйозну увагу питанням російського національного виховання [4].

Умови наукової роботи в університетах Російської імперії досліджуваного періоду не могли повністю задовольнити провідних науковців. Жорстка регламентація досліджень, незадовільне матеріальне забезпечення перешкоджали творчій ініціативі науковців. Учені Імператорського Харківського університету намагалися проводити самостійні дослідження за межами навчального закладу. Плідною щодо організації наукових досліджень у Харкові в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. була діяльність Харківського медичного товариства, створеного у 1861 р., що не підпорядковувалося університетській адміністрації. Документи свідчать, що зусиллями своїх членів (серед яких були представники професорсько-викладацького складу медичного факультету університету) Харківське медичне товариство перетворилося на процвітаюче прибуткове підприємство, яке створило численні лікувальні, наукові й навчальні підрозділи (наприклад, Жіночий медичний інститут), видавало періодичне видання і мало

власне виробництво, продукція якого забезпечувала значну частину території Російської імперії [9].

Науковці медичного факультету Імператорського Харківського університету сприяли виданню наукових часописів. Відомо, що організатором і редактором першого російського психіатричного журналу «Архив психиатрии, нейрологии и судовой психопатологии» був П. Ковалевський. Крім того, він сприяв виданню таких часописів, як «Журнал медицины и гигиены», «Русский медицинский вестник», «Вестник идиотии и эпилепсии», «Вестник душевных болезней», а також протягом майже 15 років був співредактором часопису з психіатрії, що видавався в Німеччині [1, с. 90].

З другої половини ХІХ ст. почалися систематичні закордонні поїздки вітчизняних учених з метою ознайомлення із системою викладання в європейських університетах, із новітніми науковими досягненнями, що було обумовлено збільшенням кількості кафедр на факультетах.

За рекомендацією факультетських рад і ради Імператорського Харківського університету до західноєвропейських навчальних закладів направлялися найбільш обдаровані його випускники, молоді учені, викладачі, які знали іноземні мови й мали певний рівень і характер освіти. Практика закордонних поїздок сприяла формуванню та розвитку здібностей особистості до саморегуляції та самоконтролю, до вольової напруги, спрямованості на досягнення кінцевої мети творчої діяльності, вимогливості до результатів власної творчості.

Науковці Імператорського Харківського університету ставили за мету під час перебування за кордоном прослухати лекції й відвідати семінари з двох-трьох спеціальностей, попрацювати у сучасно обладнаних лабораторіях під керівництвом видатних учених, у бібліотеках, над рукописами дисертацій, налагодити наукові контакти, познайомитися з науковими публікаціями, ще не відомими на батьківщині, тощо.

Відвідуючи провідні закордонні науково-дослідні та освітні центри, харківські вчені запозичували зарубіжний досвід організації навчально-виховної і

науково-дослідної роботи; здійснювали його критичний аналіз, акцентуючи увагу на прорахунках; робили свій внесок у збереження та розвиток наукових традицій, поширення інновацій у медико-фармацевтичній галузі в Україні.

У досліджуваний період існував інститут професорських стипендіатів: випускники університетів готували магістерські дисертації під керівництвом досвідчених викладачів або молоді учені відряджалися у провідні закордонні вищі навчальні заклади та наукові центри. Саме для підготовки до професорського звання у 1908 р. фізико-математичним факультетом університету був відряджений на два роки за кордон М. Валяшко (1871-1955 рр.) [5]. Отриманий за кордоном досвід організації наукової роботи сприяв закріпленню за М. Валяшком статусу провідного науковця у галузі органічної хімії та фармації.

Деякі випускники медичного факультету університету з метою вдосконалення професійної майстерності здійснювали закордонні подорожі за власний кошт. Саме так організував у 1860 р. своє вдосконалення у лікарській справі за кордоном Леопольд Леонардович Гіршман.

За кордоном Л. Гіршман слухав лекції відомих учених, відвідував клініки, лабораторії та інші медичні установи, де жадібно сприймав усі медичні інновації. На молодого вченого вплинуло також спілкування з визнаними у світі науковцями, які керувалися у своїй діяльності гуманістичними цінностями. Набуті знання, вміння та навички вчений творчо застосовував на батьківщині. Повернувшись до Харкова, Л. Гіршман отримав посаду професора кафедри теоретичної хірургії, а згодом професора кафедри офтальмології Імператорського Харківського університету. У 1872 р. за його ініціативою відкрили офтальмологічну клініку на 10 ліжок, а у 1886 р. – Харківське відділення піклування про сліпих і училище для сліпих дітей [1, с. 48].

Звичайним явищем діяльності медичного факультету Імператорського Харківського університету зазначеного періоду були тривалі творчі поїздки за кордон не тільки молодих учених – приват-доцентів, асистентів, лаборантів, а й досвідчених науковців. Так, Василь Якович Данилевський, який був професорським стипендіатом (1876-1877 рр.), перебував у закордонному

відрадженні у 1878-1879 рр. завдяки клопотанню університету за рахунок Міністерства народної освіти [12, с. 34]. Він стажувався в Німеччині у лабораторіях професорів А. Фіка (вивчав фізіологію скорочення м'язів), Ф. Кольрауша (удосконалював фізичні методи дослідження для застосування їх у фізіології), К. Людвіга (працював у галузі електрофізіології, гістології), К. Штомана (займався у фізіолого-агрономічному інституті вивченням калориметрії згорання органічних сполук) [12, с. 36].

Активна професійна діяльність В. Данилевського, а також такі особистісні якості, як оригінальність, гнучкість, адаптивність, швидкість та оперативність мислення дозволили йому стати одним з основоположників фізіології праці, ендокринології, створити порівняльний та експериментальний напрямок у вивченні малярії [12, с. 41].

Деякі харківські учені-медики (фармацевти) відвідували численні конгреси і з'їзди, всесвітні виставки, що сприяло формуванню міждисциплінарного поля наукових інтересів. Інформація про участь у цих заходах і навіть звіти звичайно публікували в «Записках Харьковского университета».

Перебуваючи за кордоном під час наукових відряджень, викладачі Харківського університету брали участь у просвітницькій діяльності. Так, для I Міжнародного з'їзду товариства педіатрії у Парижі (1912 р.) професор кафедри педіатрії Іван Віссаріонович Троїцький підготував доповідь «Историческое описание трудов французских педиатров за последние четыре века», чим сприяв приверненню уваги світової спільноти до проблеми здоров'я дітей [15].

Висновки. Проведений аналіз показав, що термін «творчий потенціал особистості» набув широкого застосування лише у період сучасності, але у другій половині XIX – на початку XX ст. фундатори вітчизняної медичної і фармацевтичної освіти втілювали в собі риси творчої та духовної особистості, демонстрували у своїй педагогічній діяльності здатність співвідносити нове з духовним надбанням, погоджувати творчі рішення з тими цінностями та уявленнями, що склалися.

Вивчення та аналіз особливостей функціонування фізико-математичного та медичного факультетів Імператорського Харківського університету досліджуваного періоду дозволяє стверджувати, що у другій половині XIX – на початку XX ст. розвиток медико-фармацевтичної освіти був безпосередньо пов'язаний з роботою таких талановитих науковців, як М. Валяшко, А. Зоммер, І. Зарубін, Л. Гіршман, В. Данилевський, Д. Родзаєвський, С. Попов, І. Щелков, П. Ковалевський, І. Троїцький та ін.

Творчий потенціал науковців Харківського університету, які працювали в галузі медичної та фармацевтичної освіти, формувався протягом усього їх життя, розвивався поступово шляхом збагачення творчого досвіду, систематичного спрямування на творчу діяльність, виховання потреби у творчості, усвідомлення готовності до рішення соціально-значущих педагогічних проблем.

Серед умов формування творчого потенціалу науковців-медиків (фармацевтів) досліджуваного періоду, на наш погляд, слід виділити: стимулювання ними власної творчості і творчого підходу до виконання професійних обов'язків; створення в підрозділах вищого навчального закладу атмосфери, що сприяла реалізації природовідповідних та культуровідповідних можливостей і здібностей; активна та різнобічна науково-педагогічна діяльність.

Основними складовими науково-педагогічної діяльності фундаторів медичної та фармацевтичної освіти в Імператорському Харківському університеті були: підготовка навчальних курсів, участь у підготовці навчальної літератури, проведення лекцій, лабораторних, практичних та інших видів занять зі студентами; керівництво науковою роботою студентів; пошук і розроблення нових педагогічних форм і методів навчання; пошук джерел фінансування та організація й виконання наукових досліджень; підготовка науково-популярних та інших матеріалів з метою громадсько-просвітницької діяльності; реалізація виховних функцій у процесі групової та індивідуальної роботи зі студентами; неперервний особистісний і професійний розвиток.

Під керівництвом провідних учених і педагогів медичного факультету Імператорського Харківського університету формувалися наукові школи з різних галузей науки на основі нових ідей, методів і методик дослідження.

Документи свідчать, що комплекс творчих задатків талановитих науковців університету розвивався в єдності з їх духовними якостями, що визначали здатність цих непересічних особистостей долучатися до складної системи соціальних відносин. Наукові об'єднання науковців-медиків скріплювалися моральними рисами та стосунками, які закладали їхні засновники.

Перспективу дослідження ми бачимо в подальшому широкому комплексному вивченні та аналізі творчого потенціалу видатних науковців Слобожанщини досліджуваного періоду – фундаторів медичної та фармацевтичної освіти в Україні: М. Бокаріуса, Є. Браунштейна, Е. Белліна, В. Грубе, М. Залеського, Д. Лямбля, А. Подреза, Г. Риндовського, М. Ментіна, І. Мечнікова, М. Красовського, І. Станкевича, В. Фавра та ін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Видатні вихованці Харківської вищої медичної школи : бібліографічний довідник / за заг. ред. В. М. Лісового. – Х. : ХНМУ, 2010. – 208 с.
2. ДАХО. Ф. Р-5810. – Матеріали приватного архіву В. Данилевського. – Оп. 1. – Спр. 143.
3. Киричок Л. Т. Історія кафедри фармакології Харківського державного медичного університету / Л. Т. Киричок, В. В. Пікіна, З. П. Петрова // Фармакологія: історія, розвиток, досягнення : зб. наук. праць / відп. ред. Л. Т. Киричок [та ін.]. – Х. : ХДМУ, 1995. – С. 3–15.
4. Ковалевский П. И. Национальное воспитание и образование в России / П. И. Ковалевский. – СПб. : Тип. М. И. Акинфиева, 1910. – 95 с.
5. Медицинский факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805-1905) / Под. ред. проф. И. П. Скворцова и Д. И. Багалея. – Харьков : Изд-во университета, 1905-1906. – 471 с.
6. Музей історії фармації НФаУ. – Ф. 1. – Валяшко М. О. – Спр. 1.

7. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1902 г. // Записки Харьковского университета. – 1903. – Кн. 2. – С. 1-21.
8. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1912 г. // Записки Харьковского университета. – 1913. – Кн. 2. – С. 1-42.
9. Перцева Ж. Н. Роль медицинской профессуры Харьковского университета в создании и деятельности Харьковского медицинского общества / Ж. Н. Перцева [Электронный ресурс] // Режим доступа : <http://repo.knmu.edu.ua/handle/123456789/537>.
10. Петрова З. П. Щелков Иван Петрович // Выдающиеся педагоги высшей школы г. Харькова : Биографический словарь / Ред. В. И. Астахова. – Х. : Глобус, 1998. – С. 703.
11. Постоев Я. Я. Профессор Сергей Александрович Попов: биограф. очерк / Я. Я. Постоев // Сборник трудов в честь сороколетия врачебной и учебно-учёной деятельности профессора императорского Харьковского университета Сергея Александровича Попова (1872-1912). – Х. : Б.и., 1913. – С. I–VIII.
12. Пример служения. Сборник трудов В. Я. Данилевского и материалов его деятельности / Сост. О. М. Белецкая. – Х. : Изд-во «Форт», 2007. – 528 с.
13. Степанов С. Ю. Рефлексивная практика творческого развития человека и организаций / С. Ю. Степанов. – М. : Наука, 2000. – 174 с.
14. Сухомлинська О. Концептуальні засади формування духовності на основі християнських моральних цінностей / О. Сухомлинська // Шляхи освіти. – 2002. – № 4. – С. 13-18.
15. Харьковский медицинский журнал. – 1912. – № 10. – С. 277.
16. Южный край. – 1909. – 26 ноября.
17. Яковлева Е. Л. Психология развития творческого потенциала личности / Е. Л. Яковлева. – М. : Флинта, 1997. – 224 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Лутаева Татьяна Васильевна

канд. пед. н.; теория и история педагогики

доцент

Место работы: Национальный фармацевтический университет, кафедра педагогики и психологии

Должность: доцент

Домашний адрес с индексом: 61024, Украина, г. Харьков, ул. Труфанова 14, кв. 16

телефон: +38(093) 644 59 00

E-mail: tanya_lutaeva@list.ru